

ՅՈՎՈՒՔ ՄԱՐԿՈՎԱՐՏ

Դեռ շատ թարժ է մեր մոցին մէջ համբաւաւոր իրանագէտ և հայագէտ Մարկովարտի յիշատակը, երբ հերու այցելելով Ս. Պատրիքին, այնքան վառ, այնքան անկեղծ խանդաղատանք մը ցոյց կու տար դէպ ի հայ ազգը, դէպ ի մեր պատմութիւնը, մատենագրութիւնը, գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները, որոնց խորապէս ծանօթ էր, զորս սիրած էր ճշմարիտ հայու մը հոգուվ, և իր կենարը, կարելի է ըսկել նույիրած էր անոնց սրտովմնացելու բոլոր բանափական աշխարհը և մանաւորապէս հայկական մասը, ծանուցանելով Ռւսուցչապետին եղբական մահը Պերլինի մէջ կարուար Յին, երբ Գերման-Արքեւելագիտական կանուին մէկ ժողովքէն, որուն անդամ էր, ուշ ատեն տուն կը դառնայ, յոզնած և մրափուն անկողին կը մտնէ, բաց թողով կազային կանթեղի կտուցը, առաւտ ինքողաման եղած կը զանուփի իր ննջասնենեակին մէջ, յաւերժ ողբալի հայագէտը:

Մարկուարտի կորուսող շատ մեծ նշանակութիւն ունի մեզ համար որպէս հայագէտ, հայասէր:

Մեր պատմական անցեալի մասին իր կատարած խորացնին ուսումնափութիւնները, այսուհետեւ շատ մասիրով որոշ կշու պիտի ունենան հայկական կնճռոտ հարցերու լուծման մէջ, զժրախտարար շատ երկեր անտիպ և կիսաւարտ կը մընան, և ինըը հեռացաւ այնպիսի ժամանակի մը մէջ երբ դեռ կորով ու եռանդը վառ էր, և մտադիր էր նորանոր ուսումնասիրութիւններու ձեռք զարնել:

Նա ինցն մեզ հետ տեսակցութեան խանդակառած՝ կոտրած իտալերէնով մը, կը խօսէր իր նոր կատարելիք մէկ

աշխատութեան մասին, այն է Խորենացիին բազմազարեան գաղտնիրը լուծել, ապացուցանելով անոր թի զարուն կէսին պատկանիլը և ոչ թէ Եղ զարուն, ինչ որ չեմ գիտեր թէ որբան պիտի յաջողէր, երբ ուրիշներ եւս լոկ խոսուումներու և մեծամած յայտարարութիւններու կոյսին տակի մնացին և կը մնան, մինչեւ որ նորացիս ձեռագիր մը զատորոցէ ձեռնմը խովթիւնները:

Եղիշարտիստ ուսուցչապետը, Prof. Dr. Joseph Marquart¹, կը ծնանի 1864ին Վիերթեմպերկի մէջ կաթողիկէ ընտանիքից մը: Իր ուսումները կը կատարէ Թուպիկնենի համալսարանին մէջ հետեւելով աստուածարանական ճիշտին: Բայց իր հոգին և սէրը կը ձկտէին դէպ ի արեւելագիտութիւնն, որով այդ մասին խորապէս կը հմանայ մանաւանդ տիրանալով արեւելեան շատ մը լեզուններու, որոնց առաջիններէն էին Պարսկիէնն ու Հայերէնը: Մարկուարտի կիսները գրիթէ բուրովին փակուած կը մնայ համալսարաններու սեմէն ներս. 1897-1900 իրբեւ ազատ դասախոս կը պաշտօնավարէ Թուպիկնենի համալսարանին մէջ, աւանդեւով արեւելեան ազգերու պատմութիւն: Հունիկ 1900-1911 կ անցնի Հունանու Լայանի ազգագրական թանգարանի վարչչի պաշտօնում:

1911ին էր որ վերջնականապէս կը հաստատուի Պերլին համալսարանի մէջ իրը Պարսկերէնի և Հայերէնի մնացուն ուսուցիչ զոր կատարեց մինչև 1930 Փետրուար Յ:

1. Անցեալ ասրի զանգաւար կը յայտնէր որ Վիճենայիք յարգ. Հայութը իր անունը մահամար Մարկուարտ դրեր են փառական Մարկուարտի. և ինդրեց Հ. Արսեն Շագիկնեանց որ իր Մատենագիտութեան մէջ յառաջիւային սրբազնէ սխալը:

Մարկուարտ խոշոր դէմք մ'էս իրբեւ պատմագէտ բանասէր։ Եատ երիտասարդութենէն զերմանական յամառ կամբով, կարգաւոր խիստ դրութեամբ յառաջացաւ իր ուսումնասիրութեանց մէջ։ Ալրդէն կարող և խորաթափանց միտք, իր աշխատութիւններու հետեւանըներն ալ ուզիդ տրամարանութիւններ էին։ Ազգերը Կ'ուսումնասիրէր ոչ չէզորարար, այլ շղթայաշար հայեացով իրար կը զոդէն Հայուն, Պարսկին, Արաւին, Ասորին, Հոռոմայ, Բիւզանդիոնի մամանակակից փոխարած յարաբերութիւններ, իրենց կորիներով, փոխառեալ անուններով, սովորութիւններով, տիրապետութիւններով, այսպէս մէկ ազգին պատմակոն պարապազ կը լրացնէր միւլց, տամանակազրական սիսալ մը կը սրբազրէր մէկալը, որով մթութիւնները, կնճիւնները, հետեւանըները ամենարնական կերպով կը լրուծուին։

Այս դրութիւնը ամենատրամարանական էր. չկայ աշխարհիս վրայ ազգ մը որ բոլորովին չէզօղ ապրած ըլլայ. սակայն կը պահանջէր լայնածաւալ գիտութիւն մը և տուեալներու հաւաքական զասաւորումի միտք մը, ինչ որ շատերուն տրուած չէ Մարկուարտի պէս։

Այս սեսակէտով ուրեմն Մարկուարտ իր պատուաւոր սեղզ արժանապէս կը զըրաւէ, Հառնարի, Քոնի, Կոփոսի, Հ. Տը Լայի, և այլ ներկայ դարսուն զիսնական ամենակարկառուն դէմքերուն բով։

Մարկուարտ, ոչ թէ հասորներ այլ գրատոնն մը զիրք կը ձգէ իր ետեւն, որոնց մեծացնյա մասն զժրախտարար դեռ անտիպ կը ման: Մ'էկդի Բաղլով՝ Պարսկաստանի, Հրէից, Խուրցերու վրայ կատարած ուսումնասիրութիւնները մենց գեռաք մաթիւ աշխատասիրութիւններ կը գտնենք մանաւանդ Հայաստանի վրայ։

Ալէնէն զետացրական զործերէն մինէ «Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenacij» - Պարսկաշխարհը ըստ ստոյն Մովսէսի Խորենացայ¹ - զուտ մասնագիտական զործ մը 358 էջերով ուր քննիլով Խորենացւոյ Աշխար-

հազրութեան երկու խմբագրութիւնները, համառուսը խարդախուած կը գտնէ։

Յառաջարանին մէջ մանրամասն կ'ուստիմասիրէ ընազիրի հարցերէն զատ, նաև Խորենացիին ժամանակը և սերտ առնչութիւն գտնելով Պատմութեան և Աշխարհագրութեան մէջ միենոյն անձի զործ ըլլալը հաստատելէն զատ զրութեան թշւականն ալ մինչեւ լ զար կը հանէ, որուն գեղ գոն ըլլալով մինչեւ 850 հասցնել կ'ուուզը ըստ իր հաւաստումին, երանշարհի մէջ կայ առանձին գլուխ մը, «Die armenischen Markgräfen» Հայութիւններու ուր հայկական պատմութեան մէկ անորոշ խորց պեղելով, նոր լոյս մը կը սփոք բուշիններու ծագումին, դիրքին, վիճակին և պաշտօնին վրայ։

Նոյն երանշահրի մէջ ունի ասդին անզին ցրուած զլուխներ հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ, բուզանդ և Հայութապետ, «Էջ մը Հայ Արշակունիաց հընազոյն պատմութենէն» թարգմանուած են Հ. Ամօրեայի մէջ 1897-1898-1906։

Համառուս, բայց և այնպէս շատ կարեւոր զործ մէն նաև «Հայկին Այրութենի ծագման վրայ» (Über den Ursprung des armenischen Alphabets) զրուածը, թարգմանուած Հանդէս Ամօրեայի մէջ, ներհուն և հետացրըրական ուսուունասիրութիւն մը ուր պատմական փաստերով կը ցուցնէ մեր զրոց գիտի մեծ կարեւորութիւնը ազգային ուրոյն գոյսթեան նկարագրին, խորհելակերպին պահպանման մէջ, հակառակէն, կամ Հառոմայ կամ Յոյնին կամ Պարսկին հետ պիտի լուծուէին առանց հետց մը թողլու, ինչպէս եղան Փոքր Ասիս բոլոր ծողովուրդները։ Կը շէտք զիտնականի հաստատ վճրով և մեր ապազայ յարութիւնը, երբ կառչած կը մանց մեր Մեսրոպ-Մահակի հակայ ժայռերուն։

«Հայ ազգի ծացումը և վերսկանգնումը»

(Die Entstehung und Wiederher-

1. Հ. Ա. Ղալիկին, Մատենագիտութիւն - Վ. ճն., արկ 1909. Կանչպէս և ձեռազիր ընթացիկ աշխատանքին,

stellung der armenischen Nation» Պերլին 1919: Հոս Մարկուարտ կը վերլուծէ մեր ազգին ծագումը Եւրոպային, մեր զաղթը դէպ է Փոքր Հայք, և անկից ալ Հայաստան, մեր խանուրը ուրիշ տարրերու հետ՝ կը ժխտէ իսնընի Կարծիքը թէ մենք Հատեան ցեղէն առաջ եկած ըլլանց՝ անուններու հետզհետէ կերպարանափոխութիւնին, փոխառութիւններն, երկիրն ուազմական դիրքերէն քաղելով, կը վերակազմէն որ զաղթի ճամրան ամրող Հայաստանի տիրելու համար։ Հայերու Վրացիններու և Ալուաններու փոխ յարաբերութեանց մութ և կնճոռտ հարցերը մասնաւոր զլուսով մը կը լուսաբանէ։ Մերձաւորման մեծ գիծեր կը գտնէ Հայերու և Գերմանացւոց մէջ, երկու ազգ որ միայն կրցեր են Հոռոմայ աւերիչ ձուլումէն զերծ մաս մին Արեւելքի մէջ՝ միւսը Արեւմուտքի։ Հոռուկ կը խօսի Հայոց 1919 խանդավառ շրջանին, անհաշու ատելութեան ժահը մը թափելով բարբարոս թուրքին վրայ։

Փոքրիկ ուսումնասիրութիւն մ'ունի իր «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge»ի մէջ, մասնաւոր զլուսով խոսելով Բազրատունեաց ծագման և բարգաւանութիւն վրայ, նոյնպէս անոնց երկու գահի բաժանուկիւթ (Հայաստանի Բազրաւանունից) և Վրաստանի Բազրաւանունից)։

Մարկուարտի համբան ու անունը կապուած պիտի մնայ մշտնենապէս աւելի այն հոյակապ աշխատութեան հետ որ «Հարասային Հայաստան և Տիգրիսի աղբերակներ» անունը կը գրէ. ընդարձակ և լաւ ուսումնասիրութիւն մը նուիրուած տեղագրութեան, ազգագրութեան և պատմութեան, ըստ յօն և արաբացի պատմութիւններու Աշխատութեան մէկ մասը Թարգմանուած է Հանդէս Ամսօրեակի մէջ, միւս մասերն ալ մասուկի տակ էին, ուսուցչապեսը յօն ունէր փոխով լոյս ընծայել, և մենց կը հաւաստէր թէ պատմական շատ մը նորութիւններ և անակնկաններ պիտի տեսնէր, աւազ, որ մեկնեցաւ առանց զըրբեն պսակումը տեսնելու։

Հայագիտական այս մեծ եւ ամփոփ աշխատութիւններէն զատ Յւսուցչապեսը բազմաթիվ ցրուած թուոցիկ յօդուածներ ալ ունի գերմանական և այլ հոնդէսներու մէջ, մասնաւորապէս հայ պատմութիւննը հետաքրքրող, կարելի է սաել որ չկայ ազգային հարց մը, որ այդ անխոնջ Ցեւտոնը հետաքրքրած ու փորած չըլլայ։

Մարկուարտ կը թողող նաեւ շատ մը ձեռագիր ուսումնասիրութիւններ, որոնց յուսանց թէ գերմանական Արեւելքեան ընկերութիւննէն շուտով հասարակութեան իրաւունքն կը յանձնուին. այսպէս՝

Ա. Հայաստանի պատմութիւնը Գդարուն սկիզբե Երին կեսերը.

Բ. Նորիդրական.

Գ. Պարսկակայր.

Դ. Բազրատունեաց ցկարանութիւնը Մ. Խորհեացի և Մարիսասի քով.

Ե. Հետոյցն Եկեղեցական պատմութիւն Հայոց (Ե. դարուն Վերցերը).

Զ. Մանազկերտի ժողովը.

Է. Հայերը որպէս զարող ժողովորդ հիմն մշշին դարու։

Ը. Կորին, վարք սրբոյն Մայրոցի.

Թ. Փատոսոս Բուզանդացի Ան, Ան։

Դեռ կարելի էր երկարել ուղղակի և անուղղակի մեզ շահազգոսող երկասիրութիւններու շարքը։

Այսքանն իսկ բաւական է մեր հիացմունքը և կակիծին խորութիւնը ցուցնելու համար այս մեծ կորուսին։ Արբազան պատրած մը մեզ կը ստիպէ յարգակիր խոնարհիլ իր շիրմին առջեն, այստեղ զնել բոլոր հայութեան յալիտենական երախտագիտութիւնը. մասնաւորապէս Բազմավէսինը և կողմէն՝ մաղթելով միիթարութեան ցաղցը հոգին իր սիրելիներուն, և խաղաղութեան հանգիստը Հայագիտ Հայաստէր Յովսէփ Մարկուարտին։

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ

1. Հայրէնիք ամսագիր 1927, թիւ Ե. Զ. Է. ուր Ա. Աթեղեան, ունի ընդհանուր կերպութեան Մարկուարտի գործերուն. ուսկէց ինչ բնչ մասերու մէջ մենք ալ օգտական։